

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 3006-1377 (online)

№2 (113)

Астана
2026

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

ӘБДІҒАЛИҰЛЫ
Берік

– саяси ғылымдар кандидаты, алқа төрағасы (Қазақстан)

ИБРАЕВА
Ақмарал Ғосманқызы

– алқа төрағасының орынбасары, Қазақстан ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

ТАЙМАҒАМБЕТОВ
Жәкен Қожахметұлы

– ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

САМАШЕВ
Зайнолла Самашұлы

– тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

АЯҒАН
Бүркітбай Гелманұлы

– ҚР ҰҒА құрметті академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Еңбек сіңірген қайраткері (Қазақстан)

ОҢҒАРҰЛЫ Ақан

– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)

ҮМІТҚАЛИЕВ
Ұлан Үмітқалиұлы

– тарих ғылымдарының кандидаты, профессор (Қазақстан)

ИСМАИЛОВА
Жанат Хамидовна

– тарих ғылымдарының докторы, профессор (Өзбекстан)

ЦЗИ Сяофен

– PhD докторы (Қытай)

ВОЛЬФРАМ Сабине

– PhD докторы (Германия)

ШТЕЙН Гил

– PhD докторы (АҚШ)

ОУТРАМ Алан

– PhD докторы (Ұлыбритания)

ШОМФАЙ Иштван

– PhD докторы (Венгрия)

ӘБДУАҚАП Қара

– PhD докторы (Түркия)

ДАВЫДОВ
Владимир Николаевич

– әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, PhD докторы (Ресей Федерациясы)

АҒАТАЙ
Өткірбай Мылтықбайұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

ДУВАНБЕКОВ
Руслан Сабырұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

ИСКАКОВ
Қуаныш Алдабергенұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

EDITORIAL BOARD:

Berik Abdygaliuly	– candidate of Political Science (Chairman of the editorial board) (Kazakhstan)
Akmaral Ibrayeva	– deputy chairman of the editorial board, Academician of the National Academy of Natural Sciences of Kazakhstan, Doctor of historical sciences, Professor (Kazakhstan)
Zhaken Taimagambetov	– academician of NAS RK, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Zainolla Samashev	– doctor of Historical Sciences, (Kazakhstan)
Ayagan Burkitbay	– Honorary Academician of the NAS RK, doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Worker of RK (Kazakhstan)
Ongaruly Akan	– candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Umitkaliev Ulan	– candidate of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Ismailova Zhanat	– doctor of Historical Sciences, Professor (Uzbekistan)
Ji Xiaofen	– PhD (China)
Wolfram Sabine	– PhD (Germany)
Gil Stein	– PhD (USA)
Alan Outram	– PhD (UK)
Somfai Istvan	– PhD (Hungary)
Abdulvahap Kara	– PhD (Turkey)
Davydov Vladimir	– candidate of Sociological Sciences, PhD (Russian Federation)
Agatay Otkirbay	– PhD (Kazakhstan)
Duvanbekov Ruslan	– PhD (Kazakhstan)
Iskakov Kuanysh	– PhD (Kazakhstan)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

ӘБДІҒАЛИҰЛЫ
Берік

– кандидат политических наук (председатель коллегии) (Казахстан)

ИБРАЕВА
Акмарал Госмановна

– заместитель председателя коллегии, Академик Казахстанской национальной академии естественных наук, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

ТАЙМАГАМБЕТОВ
Жакен Кожаметович

– академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

САМАШЕВ
Зайнолла Самашевич

– доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

АЯГАН
Буркитбай Гелманулы

– Почетный академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор, Заслуженный деятель РК (Казахстан)

ОНГАРУЛЫ Акан

– кандидат исторических наук (Казахстан)

УМИТКАЛИЕВ
Улан Умиткалиевич

– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)

ИСМАИЛОВА
Жанат Хамидовна

– доктор исторических наук, профессор (Узбекистан)

ЦЗИ Сяофен

– PhD доктор (Китай)

ВОЛЬФРАМ Сабине

– PhD доктор (Германия)

ШТЕЙН Гил

– PhD доктор (США)

ОУТРАМ Алан

– PhD доктор (Великобритания)

ШОМФАЙ Иштван

– PhD доктор (Венгрия)

КАРА Абдукап

– PhD доктор (Турция)

ДАВЫДОВ
Владимир Николаевич

– кандидат социологических наук, PhD доктор (Российская Федерация)

АГАТАЙ
Уткирбай Мылтыкбайулы

– PhD доктор (Казахстан)

ДУВАНБЕКОВ
Руслан Сабырулы

– PhD доктор (Казахстан)

ИСКАКОВ
Куаныш Алдабергенович

– PhD доктор (Казахстан)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Музей ісі / Museology / Музейное дело

<i>Әбдіғалиұлы Б., Кадримбетова Н.</i> Музей кеңістігіндегі тас мүсіндер: ғылыми зерттеу және экспозициялау мәселелері	
<i>Әбдіғалиұлы Б., Кадримбетова Н.</i> Каменные изваяния в музейном пространстве: вопросы научного изучения и экспонирования	
<i>Abdighaliuly B., Kadrimbetova N.</i> Stone statues in museum spaces: issues of scholarly research and exhibition...	8
<i>Каженова Г.Т., Акжасарова А.К.</i> Визуальные стратегии Национального музея Республики Казахстан в контексте формирования национальной идентичности	
<i>Каженова Г.Т., Акжасарова А.К.</i> Ұлттық бірегейлікті қалыптастыру контексіндегі Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің визуалды стратегиялары	
<i>Kazhenova G.T., Akzhasarova A.K.</i> Visual strategies of the National museum of the Republic of Kazakhstan in the context of the formation of national identity.....	24
<i>Тынайқұлова М., Мұхтарова Г., Кадримбетова Н.</i> Reconstruction and museumification of the remains of the Golden Man: contemporary methods of research and digitalization	
<i>Тынайқұлова М., Мұхтарова Г., Кадримбетова Н.</i> Алтын адамның қанқа сүйегін жаңғырту және музейлендіру мәселелері: заманауи әдістері мен цифрландыру	
<i>Тынайқұлова М., Мұхтарова Г., Кадримбетова Н.</i> Реконструкция и музеефикация останков золотого человека: современные методы исследования и цифровизация.....	37
<i>Асылбекова Н.О., Баудиярова Қ.Б., Кистаубаева А.Қ.</i> Қазақ кесеқабы: көшпелі тұрмыстың музейлік бейнесі	
<i>Асылбекова Н.О., Баудиярова К.Б., Кистаубаева А.К.</i> Казахский кесеқап: музейное отражение кочевой бытовой культуры	
<i>Asylbekova N.O., Baudiyarova K.B., Kistaubayeva A.K.</i> Kazakh keseqap: the museum image of nomadic lifestyle.....	51

Археология / Archaeology / Археология

<i>Таймагамбетов Ж.К., Алипова С.Б.</i> О некоторых методах естественно-научных дисциплин применяемых в исследовании палеолита Казахстана	
<i>Таймагамбетов Ж.Қ., Алипова С.Б.</i> Қазақстан палеолитін зерттеуде қолданылатын жаратылыстану-ғылыми пәндердің кейбір әдістері туралы	
<i>Taimagambetov Zh., Alipova S.</i> On some methods of natural science disciplines applied in the study of the paleolithic of Kazakhstan.....	62
<i>Талеев Д.А.</i> Келес өңірі қалалары мен қоныстарының типологиясы	
<i>Талеев Д.А.</i> Типология городов и поселений Келесского региона	
<i>Taleev D.A.</i> Typology of cities and settlements of the Keles Region.....	75
<i>Бисембаев А., Калдыбаева Г., Ахатов Г.</i> Средневековый форпост Жезды на северных чинках Устьурта: предварительные итоги исследования	
<i>Бисембаев А., Калдыбаева Г., Ахатов Г.</i> Үстірттің солтүстік жартастарындағы ортағасырлық Жезді бекеті: зерттеудің алдын ала нәтижелері	
<i>Bisembayev A., Kaldybayeva G., Akhatov G.</i> Medieval outpost Zhezdy on the northern escarpments of Ustyurt plateau: preliminary results of the study.....	89
<i>Иманғалиева М., Акымбек Е.</i> Природный фактор в выборе трасс караванных путей средневековья в Талас-Асинском бассейне	

- Иманғалиева М., Ақымбек Е.** Талас-Аса алабындағы ортағасырлық керуен жолдарының бағыттарын таңдаудағы табиғи фактор
Imangaliyeva M., Akymbek Ye. Natural factor in the selection of medieval caravan routes in the Talas-Asa basin..... 99
- Мурғабиев С., Бахтыбаев М., Малдыбекова Л., Серікбай Ә.** Қаратау жартас суреттерінің ішкі семантикалық сипатын саралау
Мурғабиев С., Бахтыбаев М., Малдыбекова Л., Серікбай А. Анализ внутренней семантики наскальных рисунков Каратау
Murgabaev S., Bakhtybaev M., Maldybekova L., Serikbay A. Analysis of the Semantic Properties of the Karatau Rock Pictures..... 112
- Шағирбаев М.С., Ганиева А.С., Сәкенов С.Қ., Идришева Б.У.** Археозоологическая характеристика хозяйственного уклада казахской зимовки Тажегүл-2 XVIII–XIX вв.
Шағирбаев М.С., Ганиева А.С., Сәкенов С.Қ., Идришева Б.У. XVIII–XIX ғғ. Тәжіғүл-2 қазақ қыстауының шаруашылық құрылымының археозоологиялық сипаттамасы
Shagirbayev M.S., Ganiyeva A.S., Sakenov S.K., Idrisheva B.U. Archaeozoological characterization of the economic structure of the kazakh wintering site Tazhegul-2 of the 18th–19th centuries..... 125
- Бекзатқызы И.** Цифровые 3D-модели керамики как источник морфометрических данных (на материалах Костанайского областного историко-краеведческого музея)
Бекзатқызы И. Керамиканың цифрлық 3D-модельдері морфометриялық деректер көзі ретінде (Қостанай облыстық тарихи-өлкетану музейінің материалдары негізінде)
Bekzatkyzy I. Digital 3D models of ceramics as a source of morphometric data (based on the materials of the Kostanay regional museum of history and local lore)..... 148
- Этнология / Ethnology / Этнология**
- Somfai Kara D.** Kipchak-Turkic (Kuman) speaking peoples and Hungarian prehistory
Шомфай Кара Д. Қыпшақ-түркі (құман) халықтары және мажарлардың арғы тарихы
Шомфай Кара Д. Кыпчакско-тюркские (куманские) народы и предыстория венгров..... 162
- Әшбекова Г.У., Үмітқалиев Ұ.У., Саутбекова А.Г.** Қазақ халқының зергерлік бұйымдарындағы космологиялық символдар мен сакралдық түсініктер (Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі материалдары негізінде)
Әшбекова Г.У., Умитқалиев У.У., Саутбекова А.Г. Космологические символы и сакральные представления в ювелирных изделиях казахского народа (на основе материалов Национального музея Республики Казахстан)
Eshbekova G.U., Umitkaliyev U.U., Sautbekova A.G. Cosmological symbols and sacred concepts in the jewelry of the Kazakh people (based on the materials of the National Museum of the Republic of Kazakhstan)... 168
- Ермекбаева М.А.** Қазақ мақал-мәтелдеріндегі қасқыр бейнесінің этномәдени семантикасы
Ермекбаева М.А. Этнокультурная семантика образа волка в казахских пословицах и поговорках
Yermekbayeva M.A. Ethnocultural semantics of the wolf image in Kazakh proverbs and sayings..... 179
- Жумадилова К.А., Әкиджи М., Утепов О.Т.** Түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымындағы «Жер-Су» ұғымы: мифологиялық негіздері мен мінәжат тәжірибелері
Жумадилова К.А., Әкиджи М., Утепов О.Т. Концепт «Жер-Су» в традиционном мировоззрении тюркских народов: мифологические основы и ритуальные практики
Zhumadilova K.A., Ekici M., Utenov O.T. The concept of «Yer-Sub» in the traditional worldview of Turkic peoples: mythological foundations and ritual practices..... 191

Тарих / History / История

- Сыдықов Е.Б., Дүйсен С.Ж., Жұманбай Р.Н.* 1920–1930 жылдары Қызылорда қаласында арнаулы орта және жоғары оқу орындарының құрылуы
Сыдықов Е.Б., Дүйсен С.Ж., Жұманбай Р.Н. Создание средних и высших учебных заведений в городе Кызылорда 1920-1930 годы
Sydykov E.B., Duysen S.Zh., Zhumanbay R.N. Establishment of secondary and higher educational institutions in the city of Kyzylorda 1920-1930 years..... 202
- Baigabatova N. K., Ishkalova G.I.* Labor market adaptation strategies of repatriates in the Zhetysu region
Байғабатова Н.К., Ишкалова Г.И. Репатрианттардың Жетісу облысының еңбек нарығына бейімделу стратегиялары
Байғабатова Н. К., Ишкалова Г.И. Стратегии адаптации репатриантов к рынку труда области Жетысу... 216
- Примкулова Г.Ж., Динашева Л.С., Орынбасарова Г.Ж.* Дәруіштер мұрасының Түркістан қаласының рухани-мәдени келбетін қалыптастырудағы рөлі мен маңызы
Примкулова Г.Ж., Динашева Л.С., Орынбасарова Г.Ж. Значение наследия дервишей в формировании духовного и культурного облика города Туркестан
Primkulova G.Zh., Dinasheva L.S., Orynbasarova G.Zh. The role of dervish heritage in shaping the spiritual and cultural identity of Turkestan..... 225

Шолу / Review / Обзор

- Жунисханов А., Маслов Х.Б., Құрманғалиев А. Ә.Т.* Төлеубаевтың «Раннесакская Шиликтинская культура» монографиясына шолу
Жунисханов А., Маслов Х.Б., Курманғалиев А. Обзор на монографию А.Т. Толеубаева «Раннесакская Шиликтинская культура»
Zhuniskhanov A., Maslov Kh.B., Kurmangaliev A. Review of A.T. Toleubayev's The Early Saka Shilikti Culture..... 238

***Жумадилова К.А.¹, Экиджи М.², Утенов О.Т.¹**

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан

²Эгей университеті Измир, Түркия

*e-mail: karlygazhumadilova95@gmail.com

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ «ЖЕР-СУ» ҰҒЫМЫ: МИФОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ МЕН МІНӘЖАТ ТӘЖІРИБЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымындағы «Жер-Су» ұғымы мәтіндік, археологиялық және этнографиялық деректер негізінде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – «Жер-Су» ұғымының үш әлем моделіндегі орнын, саяси-рухани мәнін және мінәжат тәжірибелеріндегі қызметін айқындау. Осы мақсатқа жету үшін Орхон мәтіндеріндегі «ыдуқ Йер-Суб» тіркесінің мағынасы, сақ және ғұн дәуіріне қатысты деректердегі киелі кеңістік түсінігі, алтай, қырғыз, қазақ дәстүріндегі табиғатқа мінәжат ету үлгілері салыстырылды. Зерттеудің материалы ретінде жарияланған руникалық мәтіндер, Есік қорғанына қатысты археологиялық сипаттамалар, алтай және қырғыз этнографиялық экспедицияларының мәліметтері, қазақ дүниетанымына қатысты этномифологиялық деректер алынды.

Зерттеу барысында мәтіндік-семантикалық талдау, тарихи-салыстырмалы әдіс, герменевтикалық түсіндіру және типологиялық салыстыру қолданылды. Негізгі назар «Жер-Су» ұғымын жай географиялық атау ретінде емес, киелі орта кеңістік, қауымдық қорғаныш, атақоныс және саяси легитимділік белгісі ретінде тануға аударылды. Мақалада алдыңғы зерттеушілердің пікірлері ғана тізілмей, сол еңбектерде жарияланған нақты мәтін, ғұрып, археологиялық және фольклорлық деректер өзара салыстырылды.

Зерттеу нәтижесінде «Жер-Су» ұғымының үш қызметі анықталды. Біріншіден, ол жоғарғы Тәңір мен Ұмаймен қатар аталатын киелі күш ретінде көрінеді. Екіншіден, ол мемлекеттің тіршілік кеңістігін және атақоныстың тұтастығын білдіреді. Үшіншіден, ол қырғыздың «Жер-Суу таюу», алтайлықтардың тау рухтарына арналған жоралғылары, қазақтағы «Жер-Ана» түсінігі арқылы мінәжат тәжірибесінде сақталған. Бұл деректер «Жер-Су» ұғымының түркі халықтарының этникалық бірегейлігі мен табиғатқа жауапкершілікпен қарау мәдениетінің өзегінде тұрғанын көрсетеді.

Кілт сөздер: Жер-Су (Йер-Суб), түркі халықтары, үш әлем, орта әлем, табиғат мінәжаты, этникалық бірегейлік, киелі кеңістік.

Дәйексөз үшін: Жумадилова К.А., Экиджи М., Утенов О.Т. Түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымындағы «Жер-Су» ұғымы: мифологиялық негіздері мен мінәжат тәжірибелері // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). бб. 191-201 (қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.15>

Кіріспе

Түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымында кеңістік бос жатқан табиғи орта деп қана қабылданбаған. Әр тау, әр өзен, әр қоныс адамның өмірімен, ру тарихымен, ата-баба жадымен байланыстырылған. Сол себепті жер мен су туралы түсінік ерте кезеңнен бастап мифологиялық, әлеуметтік және саяси мағынаға

ие болды. «Жер-Су» ұғымы осы күрделі танымның негізгі тіректерінің бірі саналады. Ол бір жағынан табиғи кеңістікті білдіреді. Екінші жағынан, адам өмір сүретін орта әлемнің киесін танытады. Үшінші жағынан, ел мен мемлекеттің иелік ететін аумағын, яғни атақонысты білдіреді.

Мәселенің өзектілігі осы көпқабатты

мағынаны түсіндірумен байланысты. Қазіргі уақытта түркі халықтарының мәдени кодын зерттеу тек өткенді тану үшін ғана керек емес. Ол табиғатқа қатынас мәдениетін, атақоныс ұғымын, этникалық жадыны және ортақ рухани негізді түсіндіруге мүмкіндік береді. «Жер-Су» ұғымы осы тұрғыдан қарағанда көне нанымның қалдығы емес. Ол түркі халықтарының тарихи санасында сақталған киелі кеңістік туралы түсініктің жинақталған түрі.

Ғылыми әдебиетте бұл ұғым әр қырынан қарастырылды. Руникалық мәтіндерді оқыған зерттеушілер «Йер-Суб» тіркесінің мәтіндегі орнын талдады. Этнографтар қырғыз, алтай, қазақ және басқа түркі халықтарындағы жерге, суға, тауға, бұлаққа қатысты ғұрыптарды сипаттады. Тарихшылар жердің саяси мәнін, билік пен атақоныс арасындағы байланысты көрсетті. Алайда осы деректердің бәрін бір жүйеге түсіріп, «Жер-Су» ұғымын үш әлем моделімен, мемлекеттік идеологиямен және мінәжат тәжірибелерімен бірге қарастыру әлі де қажет.

Зерттеудің ғылыми проблемасы мынадан шығады. «Жер-Су» кейде табиғат атауы деп түсіндіріледі. Кейде ол жергілікті рухтардың жиынтығы ретінде беріледі. Кейде біртұтас киелі субстанция ретінде сипатталады. Бұл түсініктер бір-бірін жоққа шығармайды. Олар ұғымның әр дәуірдегі және әр ортадағы қызметін көрсетеді. Сондықтан мақалада «Жер-Су» ұғымының бір ғана мағынасын емес, оның тарихи және типологиялық қабаттарын ашу көзделеді.

Мақаланың мақсаты – түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымындағы «Жер-Су» ұғымының мифологиялық, саяси және ритуалдық мәнін кешенді түрде айқындау. Осы мақсатқа сай бірнеше міндет қойылды. Біріншіден, Орхон мәтіндеріндегі «Жер-Су» ұғымының қолданысын қарастыру қажет. Екіншіден, ұғымның үш әлем моделіндегі орнын анықтау керек. Үшіншіден, сақ және ғұн кезеңдеріне қатысты деректер арқылы жердің киелі әрі саяси мағынасын көрсету қажет. Төртіншіден, алтай, қырғыз және қазақ дәстүріндегі мінәжат тәжірибелерін салыстыру керек. Бесіншіден, алынған деректерді түркі халықтарының мәдени бірегейлігі тұрғысынан жинақтау қажет.

Зерттеудің жаңалығы жаңа деректерді ғылыми айналымға енгізуден емес, қолда бар жарияланған деректерді бір жүйеге түсіріп, «Жер-Су» ұғымының космологиялық, саяси-аумақтық және ритуалдық қызметін

кешенді талдаудан көрінеді. Руникалық мәтін, археологиялық сипаттама, этнографиялық ғұрып және қазақ этномифологиялық түсінігі бір тақырып аясында салыстырылады. Соның нәтижесінде «Жер-Су» ұғымының үш қызметі анық көрінеді. Ол – космологиялық орта, саяси атақоныс және мінәжат нысаны.

Мақалада «Жер-Су» ұғымы қазіргі экологиялық ұрандарға тікелей телінбейді. Мұндай байланыс сақтықпен қаралады. Бірақ көне түркілік дүниетанымда табиғатты жанды, киелі, жауапкершілікпен қарауды қажет ететін орта ретінде қабылдау бар екені байқалады. Бұл түсінік бүгінгі табиғатқа қатынас мәдениетін түсінуге де негіз бере алады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу материалы төрт топқа бөлінді. Бірінші топқа Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінің жарияланған мәтіндері мен аудармалары жатады. Бұл жерде Күлтегін, Тоныкөк мәтіндеріндегі Тәңір, Ұмай және «ыдуқ Йер-Суб» қатар аталатын тұстар негізгі дерек ретінде алынды. Қ. Сартқожаұлының Орхон мұраларын түсіндіруі, А.Н. Кононовтың көне түркі руникалық мәтіндерінің грамматикасына қатысты еңбегі және С.Е. Малов жариялаған мәтіндер осы дерек тобын оқуға мүмкіндік береді (Сартқожа, 2003; Кононов, 1980; Малов, 1951).

Екінші топқа археологиялық және ерте тарихи деректер жатады. Бұл топта сақ дәуіріндегі Есік қорғаны бойынша жарияланған сипаттамалар, сақ дүниетанымындағы әлем құрылымы туралы түсіндірулер және ғұн дәуіріндегі жердің саяси мәні қарастырылды. Есік қорғанына қатысты деректерде жауынгер киіміндегі жануарлық бейнелер, тау, құс, арқар, барыс сияқты символдар көне дүниетанымның кеңістік туралы түсінігімен байланыстырылды (Ақышев, 1976). Сақ дүниетанымындағы жер мен судың біртұтас бейнесі туралы пайымдар А. Досымбаева еңбегіндегі мәдени салыстырулар арқылы берілді (Досымбаева, 2012). Ғұн дәуіріндегі жердің мемлекеттік мәні Л.Н. Гумилев баяндаған Мөде шаньюй оқиғасы арқылы қаралды (Гумилев, 2012).

Үшінші топқа этнографиялық деректер алынды. Алтайлықтарға қатысты деректер А.В. Анохиннің 1900-1912 жылдары жинаған экспедициялық материалдары арқылы қарастырылды. Бұл материалдарда жер беті рухтарының «Йер-Су» немесе «Алтай» атауымен берілуі, тау рухтарының румен байланысы, «ару

төс», «қара төс» сияқты ұғымдар сипатталған (Анохин, 1924). Қырғыз этнографиясы бойынша С.М. Абрамзон мен Т.Д. Баялиева еңбектері пайдаланылды. Бұл еңбектерде «Жер-Суу таюу» рәсімі, құрбандық, су басына бару, қанның суға ағызылуы, исламдық дұға мен көне нанымның қатар жүруі нақты сипатталған (Абрамзон, 1990; Баялиева, 1972).

Төртінші топқа қазақ дүниетанымына қатысты этномифологиялық деректер алынды. Қазақтағы «Жер-Ана», «Ұмай-Ана», от, су, тыйым, бата, киелі жер туралы түсініктер С. Қондыбай мен Ә. Төлеубаев еңбектері негізінде қарастырылды. Ә. Төлеубаев түркі халықтарындағы жер мен суға қатысты атаулардың кең таралғанын көрсетеді. Ол алтай, башқұрт, құмық, қарақалпақ, чуваш, хақас, татар, якут дәстүрлеріндегі ұқсас атауларды салыстырады (Төлеубаев, 2012).

Әдіс ретінде мәтіндік-семантикалық талдау қолданылды. Ол Орхон мәтіндеріндегі «Жер-Су» тіркесін сөйлем ішіндегі орнына қарай түсіндіруге мүмкіндік берді. Тарихи-салыстырмалы әдіс сақ, ғұн, көне түркі және кейінгі этнографиялық материалдарды бір арнада қарастыруға жағдай жасады. Герменевтикалық тәсіл мәтін мен ғұрыптың ішкі мағынасын ашуға бағытталды. Типологиялық салыстыру арқылы алтай, қырғыз, қазақ дәстүрлеріндегі ортақ және ерекше белгілер анықталды.

Бұл зерттеуде алдыңғы ғалымдардың еңбектері тарихнама ретінде ғана алынған жоқ. Сол еңбектерде сақталған мәтін, ғұрып, этнографиялық сипаттама және археологиялық белгі зерттеу материалы ретінде қарастырылды. Сондықтан мақалада «кім не жазды» деген тізімнен гөрі, нақты деректердің «Жер-Су» ұғымын түсіндірудегі орнына көңіл бөлінді.

Талдау

«Жер-Су» ұғымын талдау үшін алдымен оның көне түркі мәтіндеріндегі орнына қарау керек. Көне түркі тіліндегі «Йер-Суб» тіркесі қазіргі қазақ тіліндегі «Жер-Су» мағынасына жақын. Бірақ ол тек екі табиғи нысанның қосарлануы емес. Бұл тіркес кеңістік, мекен, ел, қоныс және киелі күш мағынасын бірге қамтиды. Орхон мәтіндерінде ол Тәңір және Ұмаймен қатар кездеседі. Бұл жағдай оның жай ландшафтық атау емес екенін көрсетеді.

Моңғолияның орталық-шығысында орналасқан Тонькөк (Туй-Ұқұқ) кешенінің сол тасының батыс бөлігінің 38-тармағында «...38.

Кешіп келдік. Келуші батырлар», – дедім. Олар бізді түсінбейді. Тәңірі, Ұмай, киелі Жер-Су (бізге) бұрылып тұр екен. Неге қашамыз», – деп мәтіннің транскрипциялық аудармасын дерек ретінде келтірген (Сартқожа, 2003: 224). Бұл жолда үш күш қатар айтылады. Біріншісі – көктегі Тәңір. Екіншісі – ұрпақ пен тіршілікті қорғаушы Ұмай. Үшіншісі – адамдар өмір сүретін қасиетті орта, яғни Жер-Су. Үш ұғымның қатар берілуі көне түркі дүниетанымындағы иерархияны аңғартады. Бұл жерде Жер-Су төмен тұрған табиғат емес. Ол адамзат мекендеген орта әлемнің киелі қорғаны ретінде көрінеді.

Күлтегін мәтініндегі «Үсте Көк Тәңірі, аста Қара Жер жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған» деген мазмұндағы жол да осы түсінікті күшейтеді (Сартқожа, 2003: 158). Әлем жоғары, орта және төмен қабатқа бөлінеді. Адам баласы осы екі шектің арасында өмір сүреді. Сондықтан Жер-Су адамның күнделікті мекені ғана емес. Ол адамның тіршілігі жүретін ғарыштық орта. Осы себепті оны «орта әлемнің киесі» деп түсіндіруге болады.

В.В. Бартольд «Жер-Су» ұғымын бір ғана жергілікті рухтардың жиынтығы ретінде түсіндірумен шектелмейді. Ол мұнда біртұтас киелі күштің белгісі бар екенін аңғартады (Бартольд, 1968). Бұл пікір В. Томсеннің «die türkischen heiligen Yer-Sub» аудармасына байланысты туған ғылыми талқылаулармен сабақтас. Мәселе «Жер-Су» көп рух па, әлде біртұтас киелі субстанция ма деген сұраққа тіреледі. Біздің ойымызша, екі түсінік те түркі дүниетанымында қатар өмір сүрген. Жалпы деңгейде Жер-Су біртұтас қасиетті орта ретінде қабылданған. Жергілікті деңгейде ол тау, бұлақ, өзен, көл, жайлау иелері арқылы нақтыланған.

Осы тұста «Жер-Су» ұғымының үш деңгейін ажыратуға болады. Бірінші деңгей – космологиялық. Бұл деңгейде Жер-Су адам мекендейтін орта әлемді білдіреді. Екінші деңгей – саяси-аумақтық. Мұнда Жер-Су атақоныс, ел, мемлекеттің тұтастығы мағынасында қолданылады. Үшінші деңгей – ритуалдық. Бұл жерде ол құрбандық, тілек, бата, зиярат, емдік әрекеттер арқылы көрінеді. Бұл үш деңгей бір-бірінен бөлек емес. Олар бір ұғымның әртүрлі қызметін көрсетеді.

А.Н. Кононов көне түркі мәтіндеріндегі бағыт атауларын, септік тұлғаларын және кеңістікке қатысты тіркестерді талдай отырып, жер-су атауының қоныс пен иелік мағынасына жақын тұрғанын көрсетеді (Кононов, 1980:

161, 244). Мысалы, күншығыс, күнбатыс, оң, сол тәрізді бағыттар тек географиялық бағдар емес. Олар қаған билігінің таралған кеңістігін білдіреді. Оны: «Ілгері – күншығыста, оң жақта – күн ортасында, кейін – күнбатыста, сол жақта – түн ортасында, сондағы халықтардың бәрі маған бағынады» (Кононов, 1980: 161) деген жолдардан көрінеді. Түркі қағаны төрт тараптағы халықты өзіне қаратқан кезде, оның билігі нақты жер-суға орнығады. Демек, кеңістік биліктің де, киенің де көрінетін алаңы болады.

Түркілер үшін жердің қасиеттілігі ерте тарихи қабаттармен де байланысты. Сақ дәуіріндегі Есік қорғаны материалдары осы бағытта маңызды дерек болып табылады. Үш әлем туралы түсініктің белгілері сақ жауынгерінің салтанатты киіміндегі символдық бейнелерден байқалады. Есік жауынгерінің бас киіміндегі бейне өзіндік мағынаға ие. Бейненің орналасу реті көзге айқын көрінеді. Төбе, маңдай бөлік, белдеу, жиектерден тұратын бас киіммен жерленген. Әрбөліктегі символикалар бір мағына береді. Тұтас жүйені көрсетеді. Жауынгердің киімінің жиектері мен белдеуінде төрт бейнелі жолақтан тұратын шеңбер, қар барысы, ағаш басында отырған құстар, «Тау көрінісі», тау текелері, жыртқыш аңдар бейнеленген. Бас киім жауынгердің қоғамдағы рөлі мен сәндік бұйым ғана емес, сол заманның дүниетанымынан сыр шертеді. Бас киімінің төбе жағында арқар мүсіні орналасқан. Арқар билік символы мен неке қарым-қатынасының бейнесі болуы мүмкін. Сәл төменірек маңдай бөлігінде секіруге дайын тұрған екі жануар, жебе тәріздес 4 әшекей, 2 аттың басы, құс қауырсыны бейнеленген (Ақышев, 1976: 5-26). К. Ақышев Есік қорғанынан табылған «Алтын адамның» сақ-тиграхауда тайпасына жататынын, салтанатты киім үлгісін сипаттаған. «Алтын адамның» бас киіміндегі арқар, құс, барыс, тау, ағаш, қанатты бейнелер ғарыштық құрылыммен байланыстырылады. Мұнда жоғарғы әлем, орта әлем және төменгі әлемді ишаралайтын белгілер қатар орналасады. Бұл дерек Жер-Су ұғымының түркі кезеңінде бірден пайда болмағанын көрсетеді. Оның арғы түбінде сақ дәуірінен келетін кеңістік туралы мифологиялық түсінік жатыр.

Киелі кеңістік құдірет ұғымына «Жер-Су» бастапқыда табиғат күшін бейнелеуден, кейіптеуден біртіндеп ұласты. Сақ дәуірінен материалдық мәдениет негізінде ғана емес, сонымен қатар рухани мәдениет негізінде де сабақтастығы жалғасты. «Жер-Су» культі

генезисі скифтердің Жер құдайы Апимен байланыстырылады. «Арі» сөзі ирандық су сөзін білдіреді. А. Досымбаева (Досымбаева, 2012: 63) өз еңбегінде метафизикалық көрініс ретінде сипаттап, басқа мәдени параллельдерде де табиғатты киелі деп тану барын тұжырымдайды. Жоғарғы әлем символы Аспан мен Ортаңғы әлем символы Сумен некелеседі. Дерек скиф дүниетанымында Жер мен Су біртұтас антропоморфты кейіп болғанын дәлелдейді. Бұл дерек «Жер-Су» ұғымының тамыры тереңде жатқанын аңғартады. Жер мен су тіршіліктің сыртқы ортасы емес. Олар өмір беретін, қорғайтын, кейде жазалайтын күш ретінде қабылданған.

Ғұндар кезеңінде жердің мемлекеттілік, саяси мәнінің қаншалықты өзекті болғанын сол дәуірдегі қытай жазба деректері айқын көрсетеді. Мысалы, Л.Н. Гумилев Мөде шаньюй туралы белгілі оқиғаны баяндайды. Көрші дунхулар әуелі Мөденің атын, кейін әйелін сұрайды. Мөде ел тыныштығы үшін оған көнеді. Бірақ олар иесіз, пайдасыз көрінетін шөлейт жерді сұрағанда, Мөде келісім бермейді. Себебі жер – мемлекеттің негізі екенін анық түсіндіреді. Осыдан кейін ол дунхуларға қарсы соғыс ашады (Гумилев, 2012: 68-70). Бұл оқиға жердің экономикалық ресурс қана емес, одан да жоғары құндылыққа ие екенін көрсетеді. Жер – елдің тұтастығы. Жерден айырылу – мемлекеттің негізінен айырылу.

Осы тарихи мысал «Жер-Су» ұғымының саяси қабатын түсіндіреді. Түркілер үшін жер тек шаруашылық алаңы болған жоқ. Ол қаған билігінің заңды кеңістігі болды. Ол ата-баба қонысы болды. Ол елдің рухани тұтастығын сақтайтын белгі болды. Сондықтан «Жер-Су» ұғымы мемлекеттік идеологиямен байланысады. Қаған билігінің Тәңір арқылы заңдастырылуы сияқты, елдің жер-суы да сол биліктің нақты кеңістіктегі негізін танытты.

С.Г. Кляшторный көне түркі жазба ескерткіштерін жай тарихи хабарлама деп қарамайды. Ол оларды әдеби, саяси және дүниетанымдық мәтін ретінде қарастырады. Қытай деректері негізінде түркілердің қасиетті тауларға ерекше мән бергенін көрсетеді (Кляшторный, 2006: 311). Бұл жерде тау жергілікті табиғи нысан емес. Ол ру мен елдің киесін сақтайтын орын. Түркі қоғамындағы қасиетті тау түсінігі кейінгі алтай және қырғыз этнографиясында да жалғасады.

Алтайлықтардағы Жер-Су түсінігі өте кең сақталған. А.В. Анохин жинаған материалдарда

әлем үш қабаттан тұрады. Аспандағы рухтар «Құдай» деп аталады. Жер бетіндегі рухтар «Йер-Су» немесе «Алтай» деп беріледі. Жер астындағы рухтар көрмес деп түсіндіріледі (Анохин, 1924: 42). Бұл жіктеу көне түркілік үш әлем моделінің этнографиялық дәстүрде жалғасқанын көрсетеді.

Алтай шамандарының түсінігінде тау, өзен, мұздық, орман сияқты табиғи нысандардың өз иесі бар. Бірақ бұл иелер бір-бірінен мүлде бөлек емес. Олар орта әлемдегі Жер-Су жүйесінің ішкі тармақтары ретінде көрінеді. Анохин дерегінде Жер-Су, Жазым Тайға, Алтай сияқты атаулар тау рухтарымен байланыстырылған. Олардың ортақ атауы «эе», яғни ие, қожайын ұғымымен беріледі (Анохин, 1924: 57-59). Бұл жерде табиғат «иесіз» емес. Әр табиғи нысан жауапты қатынасты қажет етеді.

Алтайлықтарда әр рудың өзіне тән тауы, өзені немесе көлі болған. Мұндай киелі нысан рудың қорғаушысы ретінде танылған. Оны таза рух, «ару төс» деп түсінген. Басқа руға тиесілі тау сол рудың рухани кеңістігіне жатады. Бұл дерек Жер-Су ұғымының қауымдық сипатын көрсетеді. Жер-Су жеке адамның ғана емес, тұтас рудың, тұтас қауымның рухани тірегі болған.

Алтайлық ғұрыптарда құрбандық шалу маңызды орын алған. Тау рухтарына арналған рәсімде сүт пен талқан шашу, шаманның жыр айтуы, «Жеті есік Жер-Суым» деп арнау айтуы орта әлеммен байланыс орнатудың жолы ретінде көрінеді (Анохин, 1924: 57-59). Мұндай ғұрыпта табиғатқа табыну ғана емес, адамның өз мекенімен келісім жасауы байқалады. Құрбандық пен тілек қауымның амандығын, малдың көбеюін, аурудың кетуін, табиғаттың жайлы болуын сұрауға бағытталған.

Қырғыз дәстүріндегі «Жер-Суу таяу» рәсімі де осы жүйемен үндеседі. С.М. Абрамзон қырғыз халқының Жер-Суды қабылдауы, қадірлеуі, мәдени бейнесінің қалыптасу жағын деректер қорынан зерттеген. «Киргизы и их этногенетические и историко- культурные связи» еңбегінде қырғыз халқының мінәжат барысын сипаттайды. Қырғыздар Жер-Суды иітіп, жайландырып, ризашылығын алу мақсатында құрбандық шалған. «Жер суу таяу, жер суу тайы» арқылы дала құрғап, жаңбыр жаумаған кезеңде өткізілген. Рәсім барысында әр үйден бір қой немесе жеті шелпек жиналып, қатысушылар ыдыс-аяқтарын алып, өзеннің бастауына барған. «Суунун башына» балалар, әйелдер, ерлер топтасып барған. Құрбандыққа арналған қойды жастар ұстап тұрған. Келген ерлер, әйелдер

батысқа бет алып қараған. «Құдай жалғай гөр! Құдай бере гөр, айналайын жамтырынды бер!» деп дауыстаған (Абрамзон, 1990: 311).

Бұл рәсімнің мағынасы бірнеше қабаттан тұрады. Біріншіден, су басына бару судың тіршілік көзі екенін көрсетеді. Екіншіден, қанның суға ағызылуы құрбандықтың Жер-Суға арналғанын білдіреді. Үшіншіден, еттің бірге желінуі қауым мүшелерін біріктіреді. Төртіншіден, дұға мен тілек айту исламдық және көне түркілік қабаттардың қатар өмір сүргенін көрсетеді. Абрамзон қырғыздарда «О Құдай әумин, жер әумин, су әумин» сияқты тілек сөздері айтылғанын келтіреді (Абрамзон, 1990: 312). Мұнда Құдай, жер және су бірге аталады.

Т.Д. Баялиева да қырғыздардағы жер-суға арналған рәсімдерді сипаттайды. Т.Д. Баялиева: «Құрбандық шалу кезінде рулық топтардың барлық мүшелері көбінесе өзен жағасында немесе төбеге жиналатын. Әр отбасы немесе бірнеше отбасы бірігіп, өздерімен бірге бір үй жануарын алып келетін. Әйелдер үйден дайын тамақтарды дастарханға орап алып келеді. Жиын аяқталған уақытта ақсақал: «Айналайын құдай, ауланайын ауланайын суу! Саат-сабырын сакта: оору-сыркоондон сакта! Мал жан ама болсун! Оомийин» деп бата береді. Етті қазанға салып, піскенше әкелген тамақтардан дәм татады. Ет желінген соң, Жер-Суға мінәжат жасалады» (Баялиева, 1972: 180). Қанның суға араластырылуы, шөпке бүркілуі, мал мен егіннің амандығын тілеу жер мен судың тіршілікпен тікелей байланыстырылғанын көрсетеді.

Қырғыз этнографиясында тау мен бұлақ иелері туралы түсінік те сақталған. Дүңгүрөмө, Чеч-төбе, Қайың мазар сияқты киелі орындарда «Ақ тайлақ» тау иесі ретінде, ал бұлақ маңында «Ақ бақа» бұлақ иесі ретінде айтылады. Мұндай орындарға бала тілеген, аурудан айығуды қалаған, рухани қолдау сұраған адамдар барған. Ю.С. Худяков Дүңгүрөмө киелі орнының Ыстықкөл маңында орналасқанын және тау саяқ тайпасының ботутур руына қатысты қасиетті орын болғанын көрсетеді (Худяков, 1995: 40).

Бұл деректер Жер-Су ұғымының жалпы табиғатқа ғана емес, нақты киелі орындарға да қатысты болғанын дәлелдейді. Киелі тау, киелі бұлақ, киелі көл адамдардың мінәжат ететін орнына айналған. Адам табиғатқа сырттан қарамаған. Ол табиғатпен сөйлескен, одан рұқсат сұраған, одан саулық пен береке тілеген. Бұл мінез-құлықтың түбінде табиғатты жандандырып қабылдайтын көне таным жатыр.

Ю.С. Худяков қырғыздардағы «Жер-Су» ұғымын кей жағдайда Отан, туған жер мағынасына жақын түсіндірген пікірлерді талдайды. Ол ұғымның тек отандық кеңістік емес, құдайлық және киелі мағынасы да бар екенін көрсетеді (Худяков, 1995: 110). Бұл пікір маңызды. Себебі «Жер-Су» тек аумақтық атау болса, онда құрбандық пен мінәжаттың мәні түсініксіз болар еді. Ал ол киелі күш ретінде қабылданғанда ғана ритуалдық әрекеттердің себебі ашылады.

Қазақ дүниетанымында «Жер-Су» атауы дәл көне түркілік формада жиі кездеспесе де, оның мағынасы «Жер-Ана», «киелі жер», «су иесі», «ата қоныс», «аруақ қонған жер» сияқты түсініктер арқылы сақталған. Қазақ мақал-мәтелдерінде жер мен су тіршіліктің негізі ретінде айтылады. «Жер-қазына, су-алтын» деген түсінік шаруашылық мағынамен қатар рухани мағына да береді. Жерді қорлау, суды ластау, бұлақ көзін жабу сияқты әрекеттерге тыйым салынуы осы көне таныммен сабақтас.

С. Қондыбай қазақ дүниетанымындағы көне мифологиялық қабаттарды талдағанда Жер-Ана, Ұмай, от, су, тау, ағаш сияқты бейнелердің өзара байланысын көрсетеді (Қондыбай, 2018). Қазақ ұғымында Жер-Ана тіршіліктің негізі ретінде қабылданады. Ұмай-Ана ұрпақтың қорғаушысы ретінде танылады. Екеуі кейде бөлек, кейде астасқан бейнелер түрінде көрінеді. Бұл да түркілік үш әлем моделінің кейінгі мәдени қабатта өзгеріп сақталғанын көрсетеді.

Ә. Төлеубаев түркі халықтарындағы табиғат мінәжатын салыстыра отырып, жер, су, үй, бұлақ, тау иелері туралы ұғымдардың кең таралғанын айтады. Алтайлықтардағы «Йер-Су», хақастардағы «Шерсут», башқұрттардағы «Юрт эяси», құмықтардағы «Сув апасы», қарақалпақтардағы «Су анасы», якуттардағы «иччи» сияқты атаулар бір мәдени негіздің әртүрлі көрінісі ретінде қарастырылады (Төлеубаев, 2012: 26). Бұл салыстыру түркі халықтарының дүниетанымында табиғи нысанның иесі бар деген сенімнің ортақ екенін көрсетеді.

Қазақтағы тыйымдар да осы арнаға қосылады. Түнде суға бармау, бұлақты лайламау, отты баспау, жерді теппеу, аққан суды бөгемеу сияқты тыйымдар тек тұрмыстық ереже емес. Олардың астарында табиғатқа құрмет, киеден қорқу, тепе-теңдікті бұзбау идеясы бар. Мұндай тыйымдарды толық күйінде «Жер-Су культі» деп атау шарт емес. Бірақ олар Жер-Су туралы архаикалық түсініктің қазақ тұрмысында

өзгерген түрде сақталғанын көрсетеді.

«Жер-Су» ұғымының тағы бір қызметі – этникалық бірегейлікпен байланысы. Түркі халықтары үшін туған жер, жайлау, қыстау, өзен, тау, қорым, әулие орындар ру тарихын сақтаған. Адам өзін белгілі бір жермен байланыстырған. Сол жердің суын ішіп, сол жердің топырағын басқанын айту адамның кім екенін білдіретін белгіге айналған. Сондықтан Жер-Су ұғымы жеке табиғат бейнесі емес, әлеуметтік жадының да тірегі болды.

Осы деректерді салыстырғанда, «Жер-Су» ұғымының екі түрлі сипаты көрінеді. Бір жағынан, ол біртұтас киелі орта. Орхон мәтіндері осыны көрсетеді. Екінші жағынан, ол жергілікті рухтар, тау иелері, бұлақ иелері, су иелері түрінде ұсақталып көрінеді. Алтай мен қырғыз этнографиясы осыны дәлелдейді. Бұл екі сипат қайшы емес. Керісінше, бір жалпы ұғымның жоғары және төмен деңгейдегі көріністері.

Жер-Су туралы түсініктің исламнан кейін де жойылып кетпеуі маңызды назар аудартады. Мысалы, қырғыздардың «Жер-Суу таюу» рәсімінде Құран оқу, дәрет алу, Құдайға жалбарыну сияқты исламдық элементтер бар. Бірақ рәсімнің орны, құрбандықтың суға арналуы, қанның суға ағызылуы көне түркілік табиғат мінәжатын сақтайды (Абрамзон, 1990: 311-312; Баялиева, 1972: 180). Бұл синкретизмнің нақты көрінісі. Ислам көне ғұрыпты толық жоймаған. Көне ғұрып исламдық тілмен қайта түсіндірілген.

И.В. Стеблева «Жер-Су» түсінігінің шамандық жүйеден де бұрынғы архаикалық қабатпен байланысы бар екенін көрсетеді. Оның пікірінше, бұл ұғым кейін Тәңіршілдікпен, шамандық дәстүрмен және жергілікті ғұрыптармен астасып өмір сүрген (Стеблева, 2007: 22). Бұл тұжырым алтай және қырғыз деректерімен үйлеседі. Себебі Жер-Су рухтары шамандық рәсімде айтылғанымен, олардың түбі табиғаттың өзін киелі деп танитын көне сенімге барып тіреледі.

Талдау нәтижесінде «Жер-Су» ұғымын үш әлем моделінің орта қабаты деп түсіндіруге болады. Жоғарғы әлемді Тәңір бейнелейді. Тіршілік пен ұрпақтың қорғанын Ұмай көрсетеді. Адам өмір сүретін мекенді Жер-Су танытады. Бұл орта қабат бос кеңістік емес. Оның өз иесі, өз киесі, өз тәртібі бар. Адам сол тәртіпті бұзбауға тиіс. Құрбандық, бата, тыйым, зиярат осы тәртіпті сақтаудың жолдары болды.

Саяси тұрғыдан алғанда, Жер-Су атақоныс

пен егемендікті білдіреді. Ғұн дәуіріндегі Мөде шаньюй оқиғасы, көне түркі мәтіндеріндегі төрт тарапқа билік жүргізу идеясы, қасиетті таулар туралы деректер осыны көрсетеді. Жерді қорғау – мемлекетті қорғау. Жердің киесі – елдің киесі. Осы түсінік кейінгі түркі халықтарында туған жерді қастерлеу, ата қонысты қадірлеу, жерден айырылуды рухани қасірет санау арқылы жалғасты.

Ритуалдық тұрғыдан алғанда, Жер-Су адам мен табиғат арасындағы байланыс алаңы болды. Алтайлық шаман тау рухына жыр арнады. Қырғыздар су басына барып құрбандық шалды. Қазақтар жер мен суға қатысты тыйымдарды сақтады. Бұл әрекеттердің бәрі табиғатты пайдаланудың ғана емес, табиғатпен келісіп өмір сүрудің белгісі еді. Осыдан «Жер-Су» ұғымының экологиялық мағынасы шығады. Бірақ бұл қазіргі мағынадағы экология емес. Бұл – экожүйедегі киелі тәртіпті бұзбау туралы дәстүрлі түсінік.

Салыстыру көрсеткендей, алтай дәстүрінде Жер-Су көбіне рухтар жүйесі арқылы айқын көрінеді. Қырғыз дәстүрінде ол құрбандық рәсімдері мен киелі орындар арқылы танылады. Қазақ дәстүрінде ол Жер-Ана, атақоныс, тыйым, мақал-мәтел, табиғатқа қатысты ырымдар арқылы сақталған. Үшеуінде де ортақ негіз бар. Ол – жер мен суды тіршіліктің қасиетті тірегі деп тану.

Осылайша, «Жер-Су» ұғымы түркі халықтарының дүниетанымында бірнеше мағынаны біріктірген. Ол табиғат атауы болды. Ол рухани қорған болды. Ол мемлекеттің тірегі болды. Ол рудың және халықтың жады болды. Ол мінәжат нысаны болды. Бұл көпқабаттылық ұғымның өміршеңдігін түсіндіреді.

Алынған нәтижелер

Зерттеу барысында бірнеше нәтиже айқындалды. Бірінші нәтиже – «Жер-Су» ұғымы тек географиялық атау емес екені анықталды. Орхон мәтіндерінде ол Тәңір және Ұмаймен қатар аталады. Бұл оның космологиялық жүйедегі орнын көрсетеді. Жер-Су адам өмір сүретін орта әлемнің киесі ретінде танылады. Сондықтан оны жай табиғи орта деп шектеу дұрыс емес.

Екінші нәтиже – «Жер-Су» ұғымының тарихи тереңдігі сақ және ғұн дәуіріне қатысты деректер арқылы байқалды. Есік қорғанындағы символдық бейнелер үш әлем туралы түсініктің ерте қабатын көрсетеді. Мөде шаньюй оқиғасы жердің мемлекеттік маңызын айқындайды. Бұл деректер Жер-Судың рухани ғана емес, саяси-

аумақтық қызметі бар екенін дәлелдейді.

Үшінші нәтиже – алтай және қырғыз этнографиясындағы ғұрыптар «Жер-Су» түсінігінің тірі дәстүрде сақталғанын көрсетті. Алтайлықтарда тау, өзен, мұздық, орман рухтары рудың қорғаушысы ретінде қабылданды. Қырғыздарда «Жер-Суу таюу» рәсімі құрғақшылықта, ауруда, бақытсыздықта жасалды. Бұл рәсімде құрбандық, тілек, су, қан, бата және қауымдық ас беру бір жүйеге бірікті.

Төртінші нәтиже – исламдық қабат көне нанымды толық ығыстырмағаны анықталды. Қырғыз рәсімдерінде Құдайға жалбарыну мен Жер-Суға тілек айту қатар жүреді. Бұл синкретизм «Жер-Су» ұғымының мәдени тұрғыда бейімделгіш екенін көрсетеді. Көне түсінік жаңа діни тілге көшкенімен, негізгі ритуалдық қызметін сақтаған.

Бесінші нәтиже – қазақ дүниетанымындағы Жер-Ана, киелі жер, су иесі, табиғатқа қатысты тыйымдар көне түркілік Жер-Су түсінігімен сабақтас екені көрсетілді. Бұл сабақтастық тікелей мәтіндік ұқсастық арқылы емес, мағыналық және ғұрыптық ұқсастық арқылы танылады. Қазақ дәстүрінде Жер-Су ұғымы көбіне атақоныс, береке, тыйым және аналық бастау бейнесінде сақталған.

Жалпы нәтиже ретінде «Жер-Су» ұғымының үш негізгі қызметі ұсынылды: космологиялық, саяси-аумақтық және ритуалдық қызмет. Космологиялық қызметі үш әлем моделіндегі орта қабатпен байланысты. Саяси-аумақтық қызметі мемлекеттің, елдің және атақоныстың тұтастығын білдіреді. Ритуалдық қызметі табиғатқа мінәжат ету, құрбандық шалу, бата беру, киелі орынға зиярат ету арқылы көрінеді.

Қорытынды

Түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымындағы «Жер-Су» ұғымы көпқабатты мағынаға ие. Ол жер мен судың атауы ғана емес. Ол адам өмір сүретін орта әлемнің киесі. Ол елдің атақонысы. Ол мемлекеттің тірегі. Ол ру мен халықтың тарихи жады. Ол мінәжат жасалатын қасиетті орта.

Орхон мәтіндеріндегі Тәңір, Ұмай және Жер-Су қатарлығы көне түркілердің әлемді иерархиялық жүйе түрінде қабылдағанын көрсетеді. Жоғарғы әлем, орта әлем және төменгі әлем туралы түсінік бұл мәтіндерде ашық мифологиялық трактат ретінде берілмесе де, негізгі тірек ұғымдар арқылы көрінеді. Жер-Су осы жүйеде адам баласының тіршілік ететін

қабатын білдіреді.

Сақ дәуірінен бастап ғұн және көне түркі кезеңіне дейін жердің киелі әрі саяси мәні сақталды. Есік қорғаны материалдарындағы символдық құрылымдар, Мөде шаныюйдің жер туралы ұстанымы, түркі қағандарының төрт тарапқа билік жүргізу идеясы осы сабақтастықты аңғартады. Жерді қорғау мен елді қорғау бір мағынаға жақындайды. Сондықтан «Жер-Су» ұғымы мемлекеттің рухани негізімен де байланысты.

Алтай және қырғыз этнографиялық материалдары бұл ұғымның ғұрыптық өмірін ашады. Тау рухына құрбандық шалу, су басына барып тілек айту, малдың қанын суға ағызу, маңдайға белгі салу, қауым болып ас ішу – бәрі адам мен табиғат арасындағы байланысты бекітетін әрекеттер. Бұл рәсімдер көне сенімнің тек мәтінде емес, халық тұрмысында да

сақталғанын көрсетеді.

Қазақ дүниетанымында бұл сабақтастық Жер-Ана, Ұмай-Ана, киелі жер, суға қатысты тыйым, атақонысқа құрмет сияқты түсініктер арқылы жалғасты. Қазақ дәстүрі Жер-Суды көне түркілік атауымен үнемі атамауы мүмкін. Бірақ оның негізгі мағынасы халықтың табиғатқа қатынасында, тілінде, ғұрпында және этикалық нормаларында сақталған.

Қорытындылай айтқанда, «Жер-Су» ұғымы түркі халықтарының рухани мәдениетін түсінудің маңызды кілті болып табылады. Ол көне мифологиялық жүйені, мемлекеттік ойды, этникалық бірегейлікті және табиғатқа жауапкершілікпен қарау дәстүрін бір арнаға жинайды. Осы ұғымды кешенді зерттеу түркі халықтарының ортақ мәдени негізін тереңірек тануға мүмкіндік береді.

Әдебиет

1. Абрамзон С.М., 1990. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Кыргызстан, 480 с.
2. Акышев К., 1976. Ертедегі ескерткіштер елесі. Алматы. 120 б.
3. Анохин А.В., 1924. Материалы по шаманству у алтайцев, собранные во время путешествий по Алтаю в 1910-1912 г.г, по поручению Русского комитета для изучения Средней и Восточной Азии. Москва. 152 с.
4. Бартольд В.В., 1968. Сочинения. Т.5. Москва. 759 с.
5. Баялиева Т.Д., 1972. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. Фрунзе. 169 с.
6. Гумилев Л.Н., 2012. Хунну в Китае. Москва. 624 с.
7. Досымбаева А., 2012. История тюркских народов. Традиционное мировоззрение тюрков. Алматы. 250 с.
8. Кононов А.Н., 1980. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Ленинград. 256 с.
9. Кляшторный С.Г., 2006. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. Санкт-Петербург. 591 с.
10. Қондыбай С., 2018. Байырғы қазақ дүниетанымының негіздері. Алматы. 480 б.
11. Малов С.Е., 1951. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. Москва. 453 с.
12. Мелетинский Е.М., 1990. Мифологический словарь. Москва. 672 с.
13. Сартқожа Қ., 2007. Байырғы түрік жазуының генезисі. Лингвистикалық ғылыми әдебиет. Астана. 304 с.
14. Сартқожа Қ., 2003. Орхон мұралары. Тарихи – танымдық этнографиялық әдебиет. Астана. 329 с.
15. Стеблева И.В., 2007. Жизнь и литература доисламских тюрков: историко-культурный контекст древнетюркской литературы. Москва. 208 с.
16. Төлеубаев Ә., 2012. Қазақ халқының табиғат мінәжаты және емдеу магиясы. Алматы. 182 б.
17. Худяков Ю.С., 1995. Кыргыз на просторах Азии. Бишкек. 187 с.

References

1. Abramzon S.M. 1990. Kirgizi i ikh etnogeneticheskie i istoriko-kulturnye svyazi.[The Kyrgyzes and

Their ethnogenetic, Historical, and Cultural Ties. Kyrgyzstan]. Kyrgyzstan. 480 p. [in Russian]

2. Akishev K., 1976. Erteдеgi eskertkisher elesi. [Shadows of Ancient Monuments.]. Almaty. 120 p. [in Kazakh]

3. Anokhin A.V., 1924. Materialy po shamanstvu u altaytsev, sobrannye vo vremya puteshestviy po Altayu v 1910-1912 g.g. po porucheniyu Russkogo komiteta dlya izucheniya Sredney i Vostochnoy Azii. [Materials on Altai Shamanism: Collected during travels through Altai in 1910-1912 on behalf of the Russian Committee for the Study of Central and Eastern Asia]. Moscow. 152 p. [in Russian]

4. Bartold V.V., 1968. Sochineniya. [Collected Works]. Vol. 5. Moscow. 759 p. [in Russian]

5. Bayalieva T.D. 1972. Doislamskie verovaniya i ikh perezhitki u kirgizov. [Pre-Islamic Beliefs and Their Remnants among the Kyrgyzes]. Frunze. 169 p. [in Russian]

6. Dosymbaeva A., 2012. Istoriya tyurkskikh narodov. Traditsionnoe mirovozzrenie tyurkov. [History of Turkic Peoples. Traditional Worldview of the Turks]. Almaty. 250 p. [in Russian]

7. Gumilev L.N., 2012. Khunnu. Khunnu v Kitae. [The Xionghu: The Xiongnu in China]. Moscow. 624 p. [in Russian]

8. Kononov A.N., 1980. Grammatika yazyka tyurkskikh runicheskikh pamyatnikov VII-IX vv. [Grammar of the Language of Turkic Runic Monuments of the 7th-9th Centuries]. Leningrad. 256 p. [in Russian]

9. Klyashtorny S.G., 2006. Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti i etnokulturnaya istoriya Tsentralnoy Azii. [Monuments of Old Turkic Writing and the Ethnocultural History of Central Asia]. Saint Petersburg. 591 p. [in Russian]

10. Kondybay S., 2018. Bayyrgy qazaq dunietyanymynyn negizderi. [Foundations of the Ancient Kazakh Worldview]. Almaty. 480 p. [in Kazakh]

11. Malov S.E. 1951. Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti: teksty i issledovaniya. [Monuments of Old Turkic Writing: Texts and Research]. Moscow. 453 p. [in Russian]

12. Meletinsky E.M., 1990. Mifologicheskiy slovar. [Mythological Dictionary]. Moscow. 672 p. [in Russian]

13. Sartkozha Q., 2007. Bayyrgy turik zhazuynyn genezisi. Lingvistikalyq gylymi adebiet. [Genesis of the Ancient Turkic Script: Linguistic Scientific Literature]. Almaty. 304 p. [in Kazakh]

14. Sartkozha Q., 2003. Orkhon muralary. Tarikhi – tanyndyq etnografiyalyq adebiet. [Orkhon Heritage: Historical, Cognitive and Ethnographic Literature]. Astana. 329 p. [in Kazakh]

15. Stebleva I.V., 2007. Zhizn i literatura doislamskikh tyurkov: istoriko-kulturnyy kontekst drevnetyurkskoy literatury. [Life and Literature of Pre-Islamic Turks: Historical and Cultural Context of Old Turkic Literature]. Moscow. 208 p. [in Russian]

16. Toleubaev A., 2012. Qazaq khalqynyn tabigat minazhaty zhane emdeu magiyasy [Nature Worship and Healing Magic of the Kazakh People]. Almaty. 182 p. [in Kazakh]

17. Khudyakov Yu.S. 1995. Kirgizy na prostorakh Azii. [The Kyrgyzes across the Expanses of Asia]. Bishkek. 187 p. [in Russian]

***Жумадилова К.А.¹, Экиджи М.², Утепов О.Т.¹**

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан

²Эгейский университет, Измир, Турция

*e-mail: karlygazhumadilova95@gmail.com

КОНЦЕПТ «ЖЕР-СУ» В ТРАДИЦИОННОМ МИРОВОЗЗРЕНИИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ: МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И РИТУАЛЬНЫЕ ПРАКТИКИ

Аннотация. В статье рассматривается понятие «Жер-Су» в традиционном мировоззрении тюркских народов на основе текстовых, археологических и этнографических данных. Цель исследования – определить место понятия «Жер-Су» в модели трех миров, а также его политическое, духовное и обрядовое значение. Для

достижения этой цели сопоставлены значение выражения «Ыдук Йер-Суб» в орхонских надписях, представления о сакральном пространстве в источниках, связанных с сакской и гуннской эпохами, а также формы поклонения природе в алтайской, кыргызской и казахской традициях. Материалами исследования послужили опубликованные рунические тексты, археологические описания Исыкского кургана, материалы алтайских и кыргызских этнографических экспедиций, а также этномифологические данные, связанные с казахским мировоззрением.

В работе применены текстово-семантический анализ, историко-сравнительный метод, герменевтическая интерпретация и типологическое сопоставление. Особое внимание уделено пониманию «Жер-Су» не только как географического названия, но и как сакрального среднего пространства, общинной защиты, родовой земли и признака политической легитимности.

В результате исследования выявлены три основные функции «Жер-Су». Во-первых, оно предстает как священная сила, упоминаемая наряду с Тенгри и Умай. Во-вторых, обозначает жизненное пространство государства и целостность родной земли. В-третьих, сохраняется в обрядовой практике через кыргызское «Жер-Суу таюу», алтайские ритуалы, посвященные духам гор, и казахское понятие «Жер-Ана». Полученные данные свидетельствуют о том, что концепт «Жер-Су» занимает центральное место в формировании этнической идентичности тюркских народов и культуры ответственного отношения к природе.

Ключевые слова: Жер-Су (Йер-Суб), тюркские народы, три мира, средний мир, поклонение природе, этническая идентичность, сакральное пространство.

Для цитирования: Жумадилова К.А., Экиджи М., Утенов О.Т. Концепт «Жер-Су» в традиционном мировоззрении тюркских народов: мифологические основы и ритуальные практики // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). С. 191-201 (каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.15>

***Zhumadilova K.A.¹, Ekici M. ², Utenov O.T.¹**

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan

²Ege University, Izmir, Turkey

*e-mail: karlygazhumadilova95@gmail.com

THE CONCEPT OF «YER-SUB» IN THE TRADITIONAL WORLDVIEW OF TURKIC PEOPLES: MYTHOLOGICAL FOUNDATIONS AND RITUAL PRACTICES

Abstract. The article examines the concept of “Yer-Sub” in the traditional worldview of Turkic peoples based on textual, archaeological and ethnographic data. The study aims to determine the place of “Yer-Sub” in the three-world model and to reveal its political, spiritual, and ritual significance. For this purpose, the meaning of the phrase “ıduq Yer-Sub” in the Orkhon inscriptions, concepts of sacred space in sources related to the Saka and Hun periods, and forms of nature worship in Altai, Kyrgyz and Kazakh traditions are compared. Published runic texts, archaeological descriptions of the Issyk burial mound, data from Altai and Kyrgyz ethnographic expeditions, and ethnomythological materials of Kazakh worldview are used.

The study employs textual-semantical analysis, the historical-comparative method, hermeneutic interpretation, and typological comparison. “Yer-Sub” understands not merely as a geographical designation, but as a sacred middle space, ancestral homeland, communal protection, a symbol of political legitimacy.

The results identify three main functions of “Yer-Sub”: a sacred force associated with

Tengri and Umay; a symbol of territorial integrity and statehood; a concept preserved in ritual practices, including Kyrgyz “Jer-Suu tayuu,” Altai mountain-spirit rites, and the Kazakh concept of “Zher-Ana.” These findings demonstrate the importance of “Yer-Sub” in Turkic ethnic identity and attitudes toward nature.

Keywords: Yer-Su (Earth-Water), Turkic peoples, three worlds, middle world, nature worship, ethnic identity, sacred space.

For citation: Zhumadilova K.A., Ekici M., Utenov O.T. The concept of «Yer-Sub» in the traditional worldview of Turkic peoples: mythological foundations and ritual practices // Madeni mura. 2026. №2 (113). pp. 191-201 (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.15>

Авторлар туралы мәлімет:

Карлыга Адилкызы Жумадилова, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0009-0002-2172-2507

Экиджи Метин, PhD, профессор, Эгей университеті, Измир, Түркия.

ORCID: 0000-0002-9400-8462

Scopus ID: 38160955600

Утенов Олжас Тельманович, магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0009-0007-3327-6440

Сведения об авторах:

Жумадилова Карлыга Адилкызы, докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

ORCID: 0009-0002-2172-2507

Экиджи Метин, PhD, профессор, Эгейский университет, Измир, Турция.

ORCID: 0000-0002-9400-8462

Scopus ID: 38160955600

Утенов Олжас Тельманович, магистрант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

ORCID: 0009-0007-3327-6440

Information about authors:

Zhumadilova Karlyga, PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0009-0002-2172-2507

Ekici Metin, PhD, Professor, Ege University, Izmir, Turkey.

ORCID: 0000-0002-9400-8462

Scopus ID: 38160955600

Utenov Olzhas, Master's student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0009-0007-3327-6440